EDMUNDAS TRUMPA

Latvijos universitetas

Mokslinių tyrimų kryptys: geolingvistika, dialektologija.

Jolita Urbanavičienė, Ritutė Petrokienė

(sudarytojos)

RYTŲ AUKŠTAIČIŲ TARMĖ: KAITA IR POKYČIAI

KOLEKTYVINĖ MONOGRAFIJA

Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2018, p. 392.

ISSN 2538-9211, ISBN 978-609-411-221-8

2018 m. Lietuvių kalbos instituto išleistas straipsnių rinkinys „Rytų aukštaičių tarmė: kaita ir pokyčiai“ (sudarytojos J. Urbanavičienė ir R. Petrokienė) – tai trylikos autorių atlikti dvylika tyrimų, kuriuose apibūdinama vienos iš trijų aukštaitiškų patarmių – rytų aukštaičių patarmės – buvusioji ir šių dienų būklė, kitimo kryptys. Visur, kiek leidžia tyrimo objektas ir medžiaga, stengiamasi laikytis pagrindinės temos, į tam tikrus sisteminius pokyčius žvelgiama platesniu ar siauresniu diachroniniu aspektu, o sinchroninių tyrimų patirtį bandoma praturtinti naujesnėmis ir gilesnėmis įžvalgomis, paremtomis faktais ar jų interpretacija. Straipsniai metodologijos naujoviškumo požiūriu nevienalyčiai: jei atsižvelgtume į įvadą postuluojamas tris galimas ir pagal naują rikiuojamas tarmėtyros kryptis – tradicinę dialektologiją, struktūrinę dialektologiją bei geolingvistiką – jie atstovauja daugiausia pirmosioms dviem (pirmajai plačiausiai), trečiosios elementų esama tik atskiruose straipsniuose. Tačiau šis nevienodumas netrukdo siekti užsibrėžto tikslo – supažindinti su giliaisiais tarmių procesais ir parodyti naująjį XXI a. vietinės kalbos atmainų – regiolektų ir geolektų – vaizdą. Ši knyga vertinga, visų pirma, dėl to, kad straipsnius rašė geriausi tam tikros srities – fonetikos, fonologijos, akcentologijos, morfologijos, leksikologijos, senosios raštijos – specialistai, atskirų teritorijų žinovai, daugeliu atvejų jose gimę ir pažįstantys šnektas „iš vidaus“. Gali būti, kad rytų aukštaičių patarmė šiuo požiūriu – ją tiria visiems

kalbos lygmenims atstovaujantys pajėgiausi kalbininkai – dabar atsidūrusi palankiausioje situacijoje (dar visai neseniai tokias galimybes būti ištirta turėjo žemaičių tarmė). Todėl knyga lietuvių arealinių tyrimų raidai nepaprastai svarbi – tai būtų savotiška ir kitų patarmių bei juose vykstančių procesų reprezentacija: neabejotina, kad daugumą rytų aukštaičiams būdingų reiškinių būtų galima konstatuoti ir visame sparčiai kintančių lietuvių tarmių plote.

Knygos struktūrą simetrišką, lengvai apžvelgiamą padaro tai, kad straipsniai sudėti į keturis poskyrius pagal sisteminius kalbos lygmenis (fonetika ir fonologija, akcentologija, morfologija ir sintaksė, leksikologija ir semantika) – kiekvienam iš poskyrių skirta po tris tyrimus. Monografinio vientisumo suteikia vienos iš knygų sudarytojų J. Urbanavičienės įvadas, kuriame pagrindžiamas rinkinio tikslas – remiantis naujausia empirine medžiaga verifikuoti turimus rytų aukštaičių patarmės faktus, užfiksuotus rašytiniuose ir sakytiniuose šaltiniuose, bei nustatyti rytų aukštaičių patarmių sisteminius kitimus ar pokyčius, vykstančius / įvykusius fonetikos, kirčiavimo, morfologijos ir leksikos lygmenyse. Įvade, kuriame aptariami autorių darbuose taikomi metodai, terminologija, struktūra, rasime svarbių samprotavimų, kuriais apibrėžiama lietuvių kalbos tarmių ir jos tyrimų kitimo paradigma. Jie skaitytojui leidžia nusiteikti, kad šis kolektyvinis darbas simptomiškai parodo mūsų laikų padėtį ir brėžia kryptį naujosios tarmėtyros link.

Neatsitiktinai poskyryje *Konsonantizmo ir vokalizmo kitimas* pirmasis yra pateikiamas Vytauto Kardelio straipsnis *Rytų aukštaičių vilniškių konsonantizmo tyrimų perspektyvos* – tai tarsi visos knygos vedamasis, plačiausiai apmąstantis tarmėtyros situaciją, parodantis kryptį, kuria turėtų būti einama moderniais metodais tiriant tarmes ateityje, jei būtų sistemiškai aprašomas lietuvių kalbos patarmių konsonantizmas, siūlomi jų sinchroniniai aprašai ir tipologinės analizės. Straipsnyje identifikuojamas rytų aukštaičių vilniškių priebalsių inventorius, nustatomos relevantinės distribucijos pozicijos, teikiamos pastabos apie reguliariąją ir nereguliariąją distribuciją, nustatomi fakultatyviniai variantai bei neutralizacijos pozicijos. Vilniškių fonologinės sistemos analizė atlikta puikiai. Gal derėtų tik atkreipti dėmesį į tai, kad išskirta priebalsių distribucinė pozicija žodžio pradžioje prieš užpakalinį vokalizmą ($[\#-V^u]$) niekuo nesiskiria nuo analogiškos pozicijos žodžio viduje ($[-V^u]$), todėl netikslu būtų teigti, kad prieš pirmąją kontrastuoja iš esmės visi garsai, o prieš kitą – tik kietieji priebalsiai (39–41 p.). Toks pirmosios pozicijos apibūdinimas tinka balsių, o ne priebalsių klasei. Autorius priebalsių kietinimo ir neminkštinimo atvejus labai taikliai interpretuoja kaip skirtingus – fonetinės arba fonologinės – prigimties reiškinius.

Jolitos Urbanavičienės straipsnis *Baltų *ā, *ē diftongizacija vidurinės ir jaunesniosios kartos rytų aukštaičių vilniškių kalboje* iš visų straipsnių metodologiškai galbūt yra artimiausias naujiesiems geolingvistikos krypties kanonams.

Autorė konstatavo tiesioginę koreliaciją tarp informantų amžiaus ir kelių kalbinių atmainų vartojimo: jaunesnioji karta keturis kartus dažniau renkasi bendrinei kalbai artimesnius variantus ir du kartus rečiau tarmę nei vidurinė karta. Vengiama kirčiuotų pozicijų diftongizacijos (atsisakoma ryškiųjų tarminių ypatybių), tačiau nekirčiuotoje pozicijoje išlikę baltų balsiams **ā*, **ē* artimi variantai (**ā > ā.*, **ē > e.*), kurie laikytini blankiosiomis patarmės ypatybėmis, – tai leidžia pusiau tarmiškai kalbantį informantą vis dar identifikuoti kaip vilniškių patarmės atstovą (ši blankioji ypatybė vilniškių ir uteniškių plote sutampa, tačiau dėl tam tikrų aplinkybių platus rytų regiolektas susidaryti vis dar negali).

Violetos Černės straipsnyje *Skolinių adaptavimas kupiškėnų patarmėje* aptariama fonetinė skolinių adaptacija. Kalbininkė, šimtais pavyzdžių parodydama ištisas garsų eiles ir jų kombinacijas, teigė, kad fonetiniai variantai, dažniau pasitaikantys nekirčiuotoje pozicijoje, paprastai randasi dėl sunkiai ištariamų garsų. Manytina, kad dauguma autorės išvalgų tikėtų apibūdinant ir kitose lietuvių kalbos patarmėse adaptuojamus skolinius.

Antrasis knygos poskyris *Kirčiavimo kaita* pradedamas Bonifaco Stundžios straipsniu *Priešdėlio be- vedinių ir dūrinių su kirčiuotu antruoju dėmeniu cirkumfleksinė metatonija lietuvių kalbos tarmėse ir jos kilmė*, kuriame korektiškai pateikiami diachroniniai argumentai, statistiškai pagrįsti darbo autoriaus ir studentų atliktų lauko tyrimų duomenys, leidžiantys nustatyti, koku būdu lietuvių kalbos tarmėse po Saussure'o dėsnio vyko cirkumfleksinės metatonijos reiškiniai, iš esmės nevienodi Lietuvos vakarų ir rytų dalyse: penultimos cirkumfleksas dėl analoginių procesų išsigalėjo žemaičių tarmėje, reprezentuojančioje reguliarią aptariamųjų darinių cirkumfleksinę metatoniją, savo ruožtu rytų aukštaičiai išlaikė polinkį dariniuose apibendrinti penultimos akūtą, cirkumfleksinę metatoniją dažniausiai čia patiria tik dalis darinių, paremtų 3-iosios kirčiuotės vardžodžiais. Autorius išsamiai atskleidė variantų gausą ir kitose lietuvių patarmėse, kurios tyrimo objekto požiūriu yra pereinamosios.

Rūta Kazlauskaitė straipsnyje *Priesagos -inis, -ė būdvardžių kirčiavimas rytų aukštaičių tarmėje* suklasifikavo ir aptarė gausią faktinę medžiagą – daugiau nei tūkstantį būdvardžių pavyzdžių su priesaga *-inis*. Ji nustatė, kad dažniausiai pamatinio žodžio eina daiktavardis, rečiau – veiksmažodis ir būdvardis, jog dauguma vedinių pagal pamatinio žodžio daugiskaitos naudininko formą kirčiuojami laikantis tų pačių natūralių principų, kurie taikomi bendrinei kalbai, taip pat aptarė dešimtadalį tendencijos neatitinkančių atvejų. Autorė įrodė, kad kirčio vietai svarbus semantinis veiksnys, retais atvejais svarbi analogija, išimtiniais atvejais (poetinėje kalboje) kirčio vietą reguliuoja ritmas.

Įdomiai ir gerai metodologiškai pagrįstas (remiamasi šaltiniais, rodančiais pokyčius per šimtmetį, iliustruojama žemėlapiu duomenimis) Vilijos Ragaišienės tyrimas *Rytų aukštaičių kupiškėnų akcentuacijos sistemos kaita XIX a. 7–9*

deš. – XX a. 6–7 deš., kuriame įrodyta, kad intensyvesnis sąlyginis kirčio atitraukimo dėsnis kupiškėnų patarmėje formavosi palyginti vėlai, ne anksčiau kaip XX a. antrojoje pusėje, be to, netolygiai – iš šiaurinės dalies rytinio pakraščio link. Autorė nurodė, kad anksčiau patarmėje vyravusią baritoninio kirčiavimo paradigmą iš vartosenos stūmė oksitoninio kirčiavimo formos, ėmė ryškėti moteriškojo ir vyriškojo linksniavimo tipų akcentuacijos skirtumai; savo ruožtu baritoninio kirčiavimo formos išliko labiau paplitusios pietiniame ir pietrytiniame ploto pakraštyje.

Trečiojo poskyrio *Morfologijos ir sintaksės pokyčiai* straipsnyje *Rytų aukštaičių uteniškių patarmė: XXI amžiaus pradžios situacija* autorė Regina Rinkauskienė aptarė vidurinės ir jaunosios kartos tarminę kalbą, liudijančią apie gerokai „išskalautus“ visus sisteminius sluoksnius. Išlaikytos tik blankiosios ypatybės (nekirčiuotų balsių *o, e* atliepimas *a, e*; nekirčiuoto dvibalsio *ie* atliepimas *e*; išlaikyti minkštieji priebalsiai žodžio gale, dviskaitinės daugiskaitos naudininko formos ir senoji vyriškosios giminės daiktavardžių ir būdvardžių galūnė *-ys*; dar gyvos priesagos *-okas* ir *-otė*; tebevartojamas objekto vardininkas). Šios antrinės ar tretinės blankiosios ypatybės formuoja uteniškių, anykštėnų ir kupiškėnų teritorijoje įsivyraujančio regiolekto pagrindą. Straipsnyje išdėstytos rytų aukštaičių patarmių vartimo regiolektais tendencijos, be abejo, yra simptomiškos daugeliui kitų lietuvių kalbos patarmių.

Žanetos Markevičienės ir Aurimo Markevičiaus tyrimas *Konstantino Sirvydo žodynų ir dabartinės rytų aukštaičių tarmėsrieveiksmiai* įrodė, kad K. Sirvydo žodynuose rytų aukštaičių tarme rašytuose pavyzdžiuose būta puntininkavimo hiperkorekcijos atvejų, tam tikrų ypatybių dalinio (žalininkavimo ir žadininkavimo) arba galimo visiško (rotininkavimo) neatspindėjimo. Išsamiau aprašu parodyta, kad dauguma žodynuose pateiktų lietuviškųrieveiksmių rytų aukštaičių tarmėje išlaikyti iki šiol – jie taip tebetaria ir dabar, tačiau dalis išnyko arba pakito. Kai kurie mūsų dienų nepasiekęrieveiksmiai buvo Sirvydo sukurti naujadarai. Anais laikais nelietuviškos kilmėsrieveiksmių, priešingai nei dabartinėje rytų aukštaičių tarmėje, būta nedaug. Autoriai smulkiai suklasifikavorieveiksmių tipus pagal kilmę ir daromuosius formantus – tai padeda geriau suvokti daugialypę jų įvairovę, taip pat įvertinti per amžius vykusią žodžių darybos principų raidą.

Inovatyvus, tarpdisciplininėmis teorijomis pagrįstas Daivos Kardelytės–Grievičienės tyrimas *Lokatyvinių konstrukcijų santykiai rytų aukštaičių vilniškių patarmėje* leido gerokai pakoreguoti iki šiol dialektologinėje literatūroje minėtus teiginius, jog vilniškių plote esama tik pavienių vietininkų (inesyvo ir iliatyvo) sąveikos atvejų – jų esama daugiau ir reguliarių. Kalbininkė išskyrė Lietuvos mokslininkams pažįstamą ir interpretacijose minimą morfologinių procesų (morfologinio ir sisteminio trumpėjimo) nulemtą lokatyvų formų neutralizaciją,

kai lokatyvinėse konstrukcijose sutrumpėjusios daugiskaitos iliatyvo formos sutampa su daugiskaitos inesyvu, nuo semantiniiais motyvais paremtos lokatyvų formų konkurencijos (tai iš esmės naujas autorės siūlomas požiūris), kuriai atsirasti sąlygas galėjo sudaryti lokatyvinių inesyvo ir iliatyvo konstrukcijų potencialas kalboje projektuoti kone identiškas erdvinės situacijas. Labai įdomi ir pagrįsta autorės mintis, kad „lokatyvinės inesyvo konstrukcijos įvardija judėjimą tam tikroje erdvėje, dinamiškumo požymius koduoja tik jose vartojami veiksmažodžiai. Kadangi [...] didesnę semantinę krūvį turi ne linksniai, o veiksmažodžiai, spontaniškuose diskursuose inesyvo ir iliatyvo linksniai, kaip antriniai erdvinės scenos statiškumo ar dinamiškumo rodikliai, galėjo prarasti distinktyvinę šių požymių funkciją“ (281 p.). Autorė įtikino, kad semantiniiais motyvais paremta vietininkų formų konkurencija vilniškai panašūs į pietų aukštaičių patarmę.

Trys paskutiniai tyrimai, susiję su rytų aukštaičių leksika ir semantika, įdėti į ketvirtąją knygos skyrių *Leksikos kaita*. Birutė Jasiūnaitė straipsniu *Uteniškių sudurtiniai peyoratyvai* įtikinamai patvirtino, kad rytų aukštaičių plote fiksuojama vaizdingųjų žmogaus pavadinimų nominacija, ypač pagal neigiamas žmogaus būdo savybes, tebėra gyva. Autorė, naudodama *Lietuvių kalbos žodyno* medžiagą, uteniškių peyoratyvų reikšmę skirsto pagal dėmenis, reikšmės perkėlimo pobūdį, akcentuodama etnokultūrinius ypatumus. Ji parodo, kad patarmėje vyrauja smulkiau grupuojami metoniminiai ir metoniminiai-metaforiniai dūriniai, kurių antrąjį dėmenį motyvuoja kūno dalies pavadinimas. Daugumą peyoratyvų sudaro žmogaus pavadinimai pagal būdo, charakterio ydas, kiek mažiau – susiję su negražia išvaizda, kitokiais fiziniais trūkumais.

Skaitant tiek minėtąją, tiek tolesnę temą pratęsiantį Aurelijos Gritėnienės straipsnį *Šiaurės panevėžiškių vaizdingieji asmenų pavadinimai* neblėso pasigėrėjimas gyva kalbėtojų išmone. Pastarajame gerai suldydame ir vientisame tyrime aptariami 300 asmenų pavadinimų pagal neigiamus žmogaus būdo bruožus. Autorė patvirtino žinomą tiesą, kad vaizdingųjų pavadinimų pagrindas – veiksmažodis; jam pasitraukus, pamiršamas ir iš jo pasidarytas vaizdingasis daiktavardis. Taip pat konstatuota, kad patarmėje slavizmai išlaikomi geriau nei germanizmai. Aptartieji pavyzdžiai leidžia matyti ir tam tikrus tautinio pasaulėvaizdžio ir moralės aspektus – kritišką, bet ne vulgarų paprasto lietuvių požiūrį į kitų žmonių ydas – dauguma leksemų turi menkinamąjį atspalvį, bet tik nedidelė dalis – niekinamąjį ar vulgarų atspalvį.

Ritutės Petrokienės straipsnyje *Bendrinės kalbos įtaka rytų aukštaičių leksikai* aptarta medžiaga, kurią sudaro XX a. antrojoje pusėje – XXI a. paskelbti rytų aukštaičių tarmės šnektų žodynai ir tekstai, o pateiktų faktų analizė, be abejonės, tiktų visų lietuvių kalbos tarmių situacijai apibūdinti. Šiame straipsnyje gal kiek trūksta išsamesnių interpretacijų, tačiau autorė teisingai pastebėjo, kad šnektose

tik retais atvejais konkuruoja vidinė (indigeni) leksika – dažniausiai antrasis ir stipresnysis konkurencijos narys yra bendrinės kalbos žodis. Stipriau išstumiamą skolintinė leksika, nors ir šiame sluoksnyje esama konkurencijai atsparių žodžių. Straipsnis rodo būtinybę išsamiau patyrinėti procesus ir dėsningumus, susijusius su leksinės įvairovės mažėjimu tarmėse.

Žinių apie bendrą šiuolaikinės tarmėtyros vaizdą suteikia priede pateikiami skirsniai *Lietuvių kalbos žodyno papildymų kartoteka* bei *Skaitmeninė tarmių kartoteka* su nuskanuotais kortelių ir anketų pavyzdžiais, jie papildyti *Lietuvių kalbos žodyno kartotekų vietovių santrumpų* sąrašu. Leksikografinis knygos priedas nėra atsitiktinis. Knygos idėja kilo ir subrendo įgyvendinant įvairius *Lietuvių kalbos žodyno* papildymų projektus.

Straipsnių rinkinys – tai puikus pavyzdys, kai vienos (leksikografijos) srities tyrimas, bandant nustatyti kalbinės raidos tendencijas vienoje areališkai apibrėžtoje teritorijoje, dėl faktų ir idėjų gausos virsta išsamia įvairių kalbos sistemos lygmenų studija, beje, diachroniškai aprėpiančia labai platų laikotarpį – pradedant XVII a. (K. Sirvydo veiklos laiku), baigiant mūsų XXI a. antruoju dešimtmečiu. Šiuo atveju bet kokią galimą tyrimų nevientisumą derėtų vertinti ne kaip trūkumą, o kaip privalumą, jau pasiektų ir siektinų galimybių visumą. Visai teisingai pratarmėje pripažino sudarytoja J. Urbanavičienė, pastebėdama, kad „skirtingi tyrėjų požiūrio taškai, taikytos įvairios metodologijos, paliktos „baltosios dėmės“ (neištirti visų patarmių visi lygmenys) skaitytojui turėtų sudaryti ne išbaigto rytų aukštaičių paveikslo įspūdį, o greičiau priminti mozaiką su trūkstamais elementais. Mozaiką, kuri žadina smalsumą, kelia naujų klausimų ir skatina imtis tolesnių ieškojimų“. Reikia pripažinti, kad šis straipsnių rinkinys kaip mozaika yra labai tvirta, patikima ir pasigėrėtina. Savo programiniais idėjų užmojais, plačia tematika, išsamiomis analizėmis ir aukšta tyrimų kokybe knyga svarbi ne tik dabarčiai, bet ir ateičiai – leis geriau suvokti bendrą lietuvių kalbos ir apskritai baltų tarmių raidą bei būdus jai aprašyti.

Įteikta 2019 m. birželio 12 d.

EDMUNDAS TRUMPA

Latvijos universitetas

Višvalža 4a, Rīga, LV-1050, Latvija

etrumpa@latnet.lv